

KO E TU'UTU'UNI KI HE FOLAU NGĀUE RSE

Ko e fakahinohino 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāué

Ko e ngaahi fakamatala mo e fakahinohino mahu'inga ma'a e kau ngāue 'oku nau 'i Nu'usila 'i he Tu'utu'uni Ngāue RSE.

Mālō ho'o lava mai ki Nu'usilá ni. Ko ho'o ngofua ngāue RSE 'oku ne faka'ataá koe ke ke ngāue ki he ma'u'anga ngāue RSE na'a ne 'oatu ho'o ngāué kae 'oua leva kuo a'u ki he 'aho 'oku 'osi ai 'a ho'o ngofuá pe ko hono tu'utu'uni atu ke fakata'e'aonga'i (revoked). 'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni 'i Nu'usilá ni fekau'aki mo e ngaahi totonu 'a e tokotaha ngāué pea mo e ngaahi me'a 'oku totonu ke ke fai pea 'oku mātu'aki mahu'inga ke mahino eni kiate koe.

Ko ho'o ngaahi totonu lolotonga ho'o ngāue 'i Nu'usilá ni

'Oku 'oatu 'i lalo 'a ho'o ngaahi tefito'i totonu fakalao 'o makatu'unga ia 'i ho'o hoko ko e tokotaha ngāue totongi 'i Nu'usilá ni.

- Kuo pau ke 'i ai ha'o tohi aleapau ngāue kuo 'osi fakahā ai ha'a mo felotoi mo e ma'u'anga ngāué (employer). Kuo pau ke 'oatu 'e he ma'u'anga ngāuá ni ha tatau 'o e tohi aleapau ni kiate koe. 'I ho'o tohi aleapau 'e 'asi ai 'a ho vāhenga 'e ma'u, ngaahi silini ke to'o (deductions) pea mo e ngaahi tu'utu'uni kehe fekau'aki mo hono fakangāue'i koe (employment conditions).
- 'E hā atu 'i ho'o tohi aleapau 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e fakahinohino fekau'aki mo e ngaahi me'a ke ke ma'u he ngāue'angá 'o hangē ko ho'o ngaahi houa ngāué, ngaahi 'aho mālōloó mo e 'aho 'oku faka'ataá ai koe'uhi ko ha'o puke (sick leave allowances). Tauhi 'a e tatau 'o ho'o tohi aleapau ngāue.
- Ko e ma'u'anga ngāué kuo pau ke ne fakapapau'i ko e feitu'u ke ke ngāue ai 'oku malu mo hao mei ha fa'ahinga fakatu'utāmaki pea ke ako'i mo fakahinohino'i koe mo pule'i lelei koe mo ngāue'aki 'a e ngaahi me'a ngāue taau mo totonu mo e ngāue ke fai.
- 'Oku 'i ai 'a e tu'utu'uni fakalao ki he tu'unga vāhenga mā'ulalo tahá 'i Nu'usilá ni, pea 'oku tapu ke to e mā'ulalo ai ha vahe 'a ha tokotaha ngāue.
- Ko e tu'unga vāhenga fakalao mā'ulalo taha 'i Nu'usilá ni 'oku vakai'i fakata'u ia. 'Oku 'oatu 'a e fakamatala ki he tu'unga totonu 'o e vāhengá he uepisaiti 'a e Potungāue Ngāue (Department of Labour) www.dol.govt.nz/er/pay.

Ko e ngaahi me'a kuo pau ke ke fai

- Te ke ngāue pe ma'a e ngāue'anga 'oku fakahā atu 'i ho'o ngofua ngāue RSE.
- 'Oku fiema'u ke ke fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e aleapau mo ho'o ma'u'anga ngāue na'a ke 'osi fakamo'oni hingoa ki aí.

- Kuo pau ke ke fakakakato mo fai kotoa ki he ngaahi ngāue ne fakahinohino'i mo ako'i koe 'e he ma'u'anga ngāue ke ke fai.
- Fakapapau'i 'oku ke tauhi taimi ki he ngāue, falala'anga, pea ke fakahoko ngāué 'aki ho tukuingatá. 'E malava ke mole ho'o ngāué kapau he'ikai te ke tauhi ki he ngaahi tu'utu'uni fakalao 'a e ngāue'angá.
- Ngāue lelei mo fakapotopoto pea ke tokanga'i koe. Kapau 'oku 'ikai mahino ha me'a, 'oua na'a ke mā 'i hono 'eke ki he kau taki ngāué. 'Oku 'ikai ko ha 'ulungaanga kovi ia pea 'oku mahino ki he ma'u'anga ngāué 'e 'i ai ho'o ngaahi fehu'i koe'uhi 'oku ke kei fo'ofou.
- Kuo pau ke ke mavahe mei Nu'usilá ni he 'osi 'a ho'o ngāué pe kimu'a he 'osi ho'o ngofua ngāue RSE, pe ko ha tu'utu'uni ke fakata'e'aonga'i (revoke) 'a ho'o ngofuá. Kapau te ke nofo ta'efakalao 'i Nu'usilá ni 'e lava ke fakahoko ha tu'utu'uni ke fakafoki koe pea tapui ha'o toe foki mai ki Nu'usilá ni 'i ha ta'u 'e 5.

Ko e ngaahi me'a kuo pau ke fai 'e he ma'u'anga ngāue (employer)

'E totongi 'e he ma'u'anga ngāue 'a e vaeua 'o e fakamole ki ho'o tikite folau mei ho fonua ki Nu'usilá.

Kapau ko e sitiseni nofo Tuvalu pe Kilipati koe, 'e totongi 'e he ngāue'angá 'a e vaeua 'o e totongi ki ho'o tikite folau mei Fisi ki Nu'usilá.

'E kumi 'e he ma'u'anga ngāue ha feitu'u ke ke nofo ai lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usilá ka ko hono totongi 'oku tuku atu ia kiate koe ke ke fai.

Ko e kakai koia 'oku nau ha'u mei he fonua kehe 'o ngāue he fonuá ni kuo pau ke fakangāue'i kinautolu 'i he founa mo e ngaahi tu'utu'uni tatau moia 'oku fai ki he kau ngāue 'i Nu'usilá ni. Te nau ma'u 'a e totongi pe vāhenga tatau mo e kau Nu'usilá 'oku nau ma'u 'a e taukei tatau pea mo fai 'a e ngāue tatau.

Te ke fakatokanga'i 'e lahi ange 'a e vahe 'a e kau ngāue 'oku nau taukei ange he ngāué 'ia kinautolu kei fo'ou. 'Oku tonu ke toe lahi ange 'a ho'o vahé 'i ha'o toe taukei, poto'i ngāueange mo ma'olunga ho'o fakahoko ngāué.

ʻI he ngaahi lao mo e tuʻutuʻuni ʻa e potungāue fefolauʻaki ʻa Nuʻusilá ni (Immigration New Zealand), kuo pau ke fai ʻeni ʻe he maʻuʻanga ngāue:

- Ke ʻoua naʻa toe siʻi hifo ʻa hoʻo vahé ʻi ha vahe ʻa ha tokotaha nofo fonua ʻi Nuʻusilá ni ʻo kapau ʻoku mo maʻu ha taukei ngāue tatau pea fai ʻa e ngāue tatau
- Kuo pau ke fai hano fuofua fakahinohino mo akoʻi koe ʻi he ngāueʻangá
- Fakapapauʻi ʻoku ʻi ai ha nofoʻanga tuha mo taau
- Tokangaʻi ʻa hoʻo ngaahi fiemaʻu ʻi tuʻa ngāue ʻo hangē ko hano tokoniʻi koe fekauʻaki mo hoʻo moʻui lelei, fakatau, sipoti mo hoʻo ʻalu ki he lotú
- Fakapapauʻi ʻoku lava ke ʻave koe ki he ngāue mo toe fakafoki pea ke tokoni atu ki hoʻo ngaahi meʻa fakapangikeé
- ʻOatu ha ngaahi teunga mo e meʻangāue ke maluʻi koe ʻo kapau ʻoku tuʻutuʻuni ke fai ia
- Ke fokotuʻu ʻa e ngaahi meʻa ke fakaʻaongaʻi he ngāueʻanga ʻo hangē ko e fale mālōlō mo e maʻuʻanga vai ʻoku maʻa
- Fakatonulea ʻo kapau ʻoku totonu ke fakahoko.

Ka hoko ha fehālaaki

- Kapau ʻe fai ha fefaikehekeheʻaki pea mo e maʻuʻanga ngāue ʻo fekauʻaki mo e vāhengá pe ko ha ngaahi meʻa ʻoku hoko he ngāueʻangá, fuofua feinga leva ke fakatonutonu ia pea mo e maʻuʻanga ngāue pe ko e fakahoko ʻa e tuʻutuʻuni naʻe ʻosi fokotuʻu ʻi he tohi aleapau ngāué.
- Kapau ʻe hoko ha taʻefiemālie, fakahā ʻeni ke ʻilo ʻe he maʻuʻanga ngāue pe ko e taki ngāué. ʻE ʻikai lava ke fakaleleiʻi ha taʻefiemālie ʻo kapau ʻe ʻikai ʻilo ki ai ha taha. Kapau ʻoku ʻikai ke fakafiemālie ʻa ʻenau talí kiate koe, fetuʻutaki ki he ʻInisipekita ʻa e Potungāue Labour (Labour Inspector) pe ko e ʻOfisa Faisivi (Compliance Officer).
- Kapau ʻe ʻikai lava ha fakalelei, ʻe lava ke hoko atu ki ha fakatonutonu (mediation) ʻo fai ia ʻe he vaʻa fakatonutonu ʻa e potungāue Department of Labour pe ko ha tokotaha fakatonutonu mei tuʻa. Ka ʻikai lava ke fakaleleiʻi ai pea ʻe toki hoko atu ki he vaʻa ngāue ʻa e puleʻangá ko e Employment Relations Authority ke fai haʻa nau tuʻutuʻuni.
- ʻE lava ke tokoni atu ʻa e ʻInisipēkita pe ko e ʻOfisa mei he Potungāue Labour (RSE) ke fakaleleiʻi ha ngaahi taʻefiemālie ʻoku hoko ʻi ho vā pea mo e maʻuʻanga ngāue.
- Kapau ʻe tuli pe fakanofu koe mei hoʻo ngāue ʻe ʻikai ngofua ke ke kei nofo atu ʻi Nuʻusila. Kapau té ke maumaulao ʻi Nuʻusilá ni ʻe ala ke fakangata ai ʻa hoʻo ngāue pea tuʻutuʻuni ke ke mavahe mei Nuʻusilá ni.

Ko hoʻo mālōlō fakataʻu (annual holidays), ngaahi ʻaho mālōlō fakapuleʻanga pea mo e ʻataá mei he ngāue koeʻuhi ko e puke (sick leave)

Mālōlō fakataʻu

- Ko kinautolu ʻoku nau ngāue fakataimi pē ʻi Nuʻusila ʻo nounou ange he taʻu ʻe 1, kuo pau ke nau maʻu ʻa e vahe ʻʻholiday payʻʻ ʻa ia ko e peseti ʻe 8 ʻo hono fakatahaʻi ʻo ʻenau vahé hono kotoa kimuʻa pea toki toʻo ʻa e tukuhau (tax). ʻI he ngaahi ngāueʻanga ʻe niʻihi ʻoku nau fakakau atu ʻa e holiday pay ʻi hoʻo vahe fakauike pea niʻihi ʻoku nau toki totongi fakaʻangataha ia he ʻosi ʻa hoʻo ngāué. Kapau ʻe totongi fakauike atu ʻeni ʻi hoʻo vahé pea ʻoku totonu ke tohiʻi ke mahino atu ia ʻi hoʻo laʻi vahé (payslip). Ko e holiday pay koe kongá pe ia ʻo hoʻo vahé pea kuo pau ke tukuhauʻi mo ia ʻo pehē ni: Kapau ko hoʻo vahe anga maheni ʻ ko e \$15 ki he pini ʻapele pea ke toli ha pini ʻe 40 he uike, te ke vaheʻi leva ʻa e \$600. Ka fakakau atu ʻa hoʻo holiday pay ʻi hoʻo vahe fakauike ʻ ko hoʻo vahé ʻe \$648. Ko e \$48 (ʻa ia ko e peseti ia ʻe 8 ʻo e \$600) ʻoku totonu ke tohiʻi ia ʻi hoʻo laʻi vahé ke ʻasi makehe mo mahino ko e holiday pay ia.

Ngaahi ʻaho mālōlō fakapuleʻanga

- ʻE totongi atu foki mo e ʻaho mālōlō fakapuleʻangá ʻo kapau ʻoku hoko ia he ʻaho ngāue anga maheni. Ko e ngaahi ʻaho mālōlō fakapuleʻanga ʻeni ʻe 11 ʻi Nuʻusilá ni: ʻAho Kilisimasi (25 Tisema); Boxing Day (26 Tisema); Taʻu Foʻou (1 Sanuali); 2 Sanuali; Waitangi Day (6 Fepueli); Falaite Pekia (kehe he taʻu kotoa pe); Monite Pekia (kehe he taʻu kotoa pe); ANZAC Day (25 ʻEpeleli); ʻAho ʻaloʻi ʻo e Kuini (ʻuluaki Monite ʻo Sune); Labour Day (Monite hono 4 ʻo ʻOkatopa); pea mo e ʻaho mālōlō fakavahe ʻoku fakahoko he ngaahi vāhenga takitaha.
- ʻE ʻikai lava ke kouna koe ke ke ngāue he ngaahi ʻaho mālōlō fakapuleʻangá tukukehe kapau kuo ʻosi fai ha felotoi kiai ʻi he tohi aleapau ngāué. Kapau té ke ngāue ʻi ha ʻaho mālōlō fakapuleʻanga, kuo pau ke ʻoua naʻa toe siʻi hifo hoʻo vahé ʻi he taimi kakato pea toe tākaki atu ki ai mo e vaeua (time and a half) ʻo tatau ai pē pe ʻoku totongi lau houa pe totongi ʻo fakataua ki he lahi ʻo e ngāue (piece rate). Ko e fakatātā ʻeni: Kapau ko hoʻo vahé ʻoku \$15.00 ki he houa, ko hoʻo vahe ʻi he ngāueʻi ʻo e ʻaho mālōlō fakapuleʻangá ke ʻoua ʻe toe siʻi hifo he \$22.50 ki he houa ʻa ia ko e \$15.00 X 1.5 ʻa ia ko e ʻʻtime and a halfʻʻ ia.
- Kapau té ke ngāueʻi ha ʻaho mālōlō naʻe hoko ia he ʻaho ngāue anga maheni, kuo pau ke toe ʻoatu ʻe he ngāueʻanga ha ʻaho mālōlō ʻe 1 maʻau. ʻOku ui ʻeni ko e ʻʻAlternative Dayʻʻ pe ʻaho fakafetongi. Kapau ʻe aʻu ki he ʻosi hoʻo ngāue ʻoku teʻeki ai ke ke ngāueʻaki ʻa e ʻaho fakafetongi, kuopau ke totongi atu ʻe he ngāueʻangá ʻa e ʻaho fakafetongi ʻi he tuʻunga ʻo e totongi fakaʻaho naʻe totongi ʻaki koe he ʻaho fakaʻosi hoʻo ngāué.
- ʻE lava ke mo felotoi mo e ngāueʻangá ke hiki ʻa hoʻo ʻaho mālōlō fakapuleʻangá ke toki fakahoko ia ʻi ha ʻaho kehe, ka kuo pau ko e felotoi ni ke hiki tohi, pea ko e ʻaho ʻe hiki ki aí ko ha ʻaho ngāue anga maheni.

- Kapau 'e 'ikai te ke ngāue he 'aho mālōlō fakapule'angá ka ko e 'aho ngāue anga maheni, kuopau ke totongi atu 'a e 'aho koia 'o hangē pe ha 'aho ngāué.

Ngaahi 'aho 'atā koe'uhi ko ha puke pea mo e putu

- 'I he 'osi ha māhina 'e 6 ho'o ngāué 'e ma'u leva ha 'aho 'atā 'e 5 ke ke ngāue'aki ia 'o kapau te ke puke pea mo e 'aho 'e 3 'o kapau ko ha'o putu. 'E lava ke ke 'atā mei he ngāue he 'aho 'e 5 'i ha'o puke pe lavea pea ka mate hao fāmili ofi 'e lava ke ke 'ataá mei he ngāue he 'aho 'e 3 lolotonga ho'o ngāue 'i Nu'usila ni. 'E kei totongi pē foki koe he ngaahi 'aho ko'eni.
- 'E ala lava ke fiema'u 'e he ngāue'angá ha tohi fakamo'oni puke mei he tōketaá kimu'a pea 'osi ha 'aho 'e 3 mei ho'o puké, ka 'e totongi 'e he ngāue'angá ha fakamole ki hono fai ení.
- 'I he tu'utu'uni ngāue RSE, kuo pau ke 'osi malu'i, pe fakangofua ke tali hano malu'i fakafaito'o (medical insurance) koe lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usilá.

'Ahi'ahi'i ngāue

- 'E lava ke mo felotoi mo e ngāue'angá ke ke ngāue 'ahi'ahi 'o a'u ki he 'aho 'e 90, ka kuo pau ke fakakau eni 'i he tohi aleapau ngāué kimu'a pea ke toki kamata ngāue. Kapau 'e fakanofu koe mei he ngāué kimu'a pea 'osi 'a e taimi 'ahi'ahi ngāué, 'e 'ikai te ke lava 'o launga'i fakafaito'itu'itu' 'a e ngāue'angá (personal grievance) 'o pehē na'e fakanofu koe 'o 'ikai ha 'uhinga lelei ki ai (unfair dismissal). 'E 'ikai ngofua ke ke 'ahi'ahi ngāue 'o toe laka hake he tu'o tahá he ngāue'anga tatau.

'E ala tokoni atu 'eni

- Tauhi ha'o lekooti makehe 'o ho'o 'aho mo e houa ngāué pea ke fakatatau ia mo ho'o la'i vahé ke vakai pe 'oku tonu pe 'ikai.
- Kuo pau ke 'i ai hao fika ngāue mei he Potungāue Inland Revenue. 'E tokoni atu 'a e ngāue'angá ke ma'u hao fika ngāue pe te ke telefoni ki he Potungāue Inland Revenue 0800 227 774 (ta'e totongi).
- 'Oku 'ikai ngofua ke ke liliu pe liliu 'e he ngāue'angá 'a ho'omo aleapau ngāué ta'e fai ha'a mo felotoi ke fai ia.
- Kapau 'oku 'i ai ha'o ngaahi fehu'i fekau'aki mo e tu'utu'uni pe lao ki he fefolau'akí pe ko e RSE, 'e lava ke ke telefoni ki he Immigration New Zealand he 0508 55 88 55 pe fetu'utaki ki he kau ngāue 'a e Potungāue Labour he feitu'u 'oku ke ngāue ai, 'a ia ko e kau 'inisipékita, (Labour Inspector), 'ofisa faisivi (Compliance Officer) pe ko e 'ofisa tauhivaha'a (Relationship Manager).
- Kapau te ke talangofua mo muimui ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e fefolau'akí (immigration) pea mo e ngāue'anga (employment) 'i Nu'usila ni 'e lava ke ke toe foki mai 'o ngāue RSE he ta'u hono hokó. 'Oku 'ikai fakangatangata 'a e folau mai 'o ngāue 'i Nu'usilá ni he founga ngāue RSE 'o kapau 'e fakaafe'i koe ke ke foki mai pea ke tali.

Ngaahi feitu'u ke fai ki ai 'a e fetu'utaki

Kapau 'oku 'i ai ha'o ngaahi fehu'i pe fiema'u ke fakamahino ha me'a lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usilá, fetu'utaki ki he kau ngāue 'a e potungāue Department of Labour he feitu'u 'oku ke ngāue ai – kau 'inisipékita, (Labour Inspector), 'ofisa faisivi (Compliance Officer) pe ko e 'ofisa tauhivaha'a (Relationship Manager). Ko e kau 'ofisa eni te nau lava 'o tokoni'i koe 'i ha'o telefoni ta'e totongi 'i Nu'usila' ni ki he 0800 20 90 20.

